

чи суд можуть призначити захисника у встановленому законом порядку через адвокатське об'єднання. Вимога особи, яка провадить дізнання, слідчого, суду про призначення захисника є обов'язковою для керівника адвокатського об'єднання.

Зазначена норма може стосуватися осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, якщо їх знову притягнуто до кримінальної відповідальності. Що ж до допомоги в інших питаннях — то на адміністрацію установ виконання покарань не покладається прямого обов'язку забезпечити допомогу адвоката чи фахівця у галузі права на вимогу засудженого в інших випадках. У результаті адміністрація обмежується такими способами сприяння реалізації названого права, як, приміром, «надання можливості направити листа з відповідним проханням до рідних».

Висновки. Усе вищенаведене свідчить, що якість кримінально-виконавчого законодавства в частині регулювання реалізації права засуджених на правову допомогу знаходиться ще не на належному рівні, що зумовлює необхідність закріплення в чинному кримінально-виконавчому законодавстві нормативних вимог стосовно механізму реалізації цього права з одночасним розвитком системи надання допомоги цього виду в Україні.

*Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ АПРН України (протокол № 5 від 2 вересня 2009 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук, професор
А. Х. Степанюк.*

УДК 343.8

І. С. Михалко, аспірант сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності АПРН України, м. Харків

АНАЛІЗ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ЗМІСТУ ПРИНЦИПУ РАЦІОНАЛЬНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ І СТИМУЛЮВАННЯ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗАСУДЖЕНИХ ЗА УКРАЇНСЬКИМ ТА РОСІЙСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Виконання покарання тільки тоді буде законним, якісним, ефективним та виправданим, коли воно буде здійснюватися у відповідності з принципами кримінально-виконавчого законодавства, особливо галузевими, а також із дотриманням міжнародних стандартів у цій сфері.

У 2003 р. була здійснена остання кодифікація кримінально-виконавчого законодавства України, яка закріпила в ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу України оновлену систему принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарання.

Особливої уваги заслуговує недостатньо досліджений та вельми актуальний в умовах демократизації суспільних процесів сучасної України галузевий принцип кримінально-виконавчого законодавства — принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених, покликаний вирішувати завдання з підтримання соціально корисної поведінки та запобігання суспільно шкідливих вчинків засуджених шляхом застосування комбінації правового примусу та стимулювання до них. Так, Н. Гущина зазначає, що держава, використовуючи правові форми впливу на суспільні відносини, покладає на себе обов'язок забезпечувати досягнення запланованого результату заходами заохочення за особливо корисну для суспільства поведінку та примусовими заходами викорінити соціально шкідливі його форми. Досяг-

нення законотворчої поведінки створює сприятливий режим для руху суспільства до більш високого ступеня цивілізації¹.

Інтерес до принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених обумовлюється його специфікою, що складається з його спрямованості на детермінацію стабільних процесів виконання і відбування покарань, на визначення стратегії та напряму розвитку окремих кримінально-правових інститутів і норм кримінально-виконавчого законодавства, на покращення дисципліни засуджених, ефективного використання заходів матеріального та морального стимулювання як засуджених, так і персоналу для створення міцного професійного ядра, на забезпечення засудженим їх прав, гарантування захисту від принижень і нелюдського ставлення, на мінімізацію негативного впливу позбавлення волі на особистість та соціальну поведінку засуджених.

Написання статті має на меті проведення порівняльного аналізу українського та російського законодавства з метою з'ясування існуючих точок зору щодо змісту цього галузевого принципу та формулювання авторського визначення названого принципу.

Треба вказати, що на сьогодні в Україні щодо змісту галузевого принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених можна зустріти позиції відносно невеликого кола науковців у галузі кримінально-виконавчого права, таких як А. Гель, А. Степанюк, І. Яковець² та ін.

Так, А. П. Гель під вищезгаданим принципом розуміє «не що інше, як принцип поєднання методів переконання та примусу як загальнодержавних методів управління. Цей принцип проявляється

¹ Гущина Н. А. Сущностная природа правового принуждения и поощрения в современном российском законодательстве // Право и политика. – 2006. – № 8. – С. 83.

² Гель А. П., Семаков Г. С., Яковець І. С. Кримінально-виконавче право України: Навч. посіб. / За ред. А. Х. Степанюка. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 624 с.; Степанюк А. Ф. Роль принципів уголовно-исполнительного права в формировании законодательства // Весы Фемиды. – 2000. – № 3. – С. 76–81; Кримінально-виконавчий кодекс України: Наук.-практ. комент. / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець; За заг. ред. А. Х. Степанюка. – Вид. 2-ге, допов. і переробл. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – 560 с.

у тому, що в ході виконання і відбування покарання до засудженого застосовуються як каральні, так і виховні засоби впливу. Даний принцип втілюється у зміні умов тримання засуджених, у застосуванні до засуджених до різних видів кримінальних покарань заходів заохочення і стягнення, передбачених у статтях 46, 67–68, 82–83, 130, 132, 144–145 КВК України»¹. Загалом ми поділяємо позицію А. П. Геля. Але слід відмітити, що цей принцип також включає крім методів переконання та примусу, які називає А. П. Гель, також і заохочувальний (стимулюючий) метод правового впливу на поведінку засуджених.

А. Х. Степанюк та І. С. Яковець стверджують, що цей принцип «також є принципом окремих інститутів кримінально-виконавчого законодавства, що може бути реалізований здебільшого при виконанні покарання у виді позбавлення волі. ...У КВК України раціональне застосування примусових заходів закріплено в нормах, які встановлюють відповідальність засудженого, підстави, порядок і умови застосування до них заходів стягнення. ...Принцип стимулювання правослухняної поведінки не тільки закріплений у КВК України, але одночасно відображений і у багатьох нормах цього закону. Це, перш за все, заохочувальні норми. Стосовно позбавлення волі важливу роль відіграють норми стимулювання, що регулюють зміну умов тримання засуджених у кращий бік, зокрема, переведення до іншої дільниці на території установи або колонії іншого рівня безпеки. До заохочувальних норм можна віднести також положення кодексу, що надають можливість певним категоріям засуджених проживати за межами установи виконання покарань»². Узагалі ми згодні з наведеною точкою зору, але треба зауважити, що застосування різних передбачених галузевим принципом правових заходів впливу на засуджених можливе як при застосуванні заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, так і при покаранні у виді позбавлення волі. Тому вважаємо, що цей принцип є не тільки прин-

¹ Гель А. П., Семаков Г. С., Яковець І. С. Кримінально-виконавче право України: Навч. посіб. / За ред. А. Х. Степанюка. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 42.

² Кримінально-виконавчий кодекс України: Наук.-практ. комент. / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець; За заг. ред. А. Х. Степанюка. – Вид. 2-ге, допов. і переробл. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – С. 25–26.

ципом окремих інститутів кримінально-виконавчого законодавства щодо системи кримінальних покарань, до того ж, на нашу думку, принцип поширюється не тільки на засуджених, а й на затриманих та іноді навіть на звільнених осіб (наприклад, при встановленні адміністративного нагляду), хоча його ефективна дія більш повно виявляється саме в межах покарання у виді позбавлення волі. Треба додати, що дія принципу не обмежується тільки сферою дисциплінарної практики при виконанні-відбуванні покарання, а поширюється й на інші примусові (наприклад, обшуки, адміністративний нагляд, застосування наручників, гумових дубинок, гамівних сорочок тощо) і стимулюючі (наприклад, умовно-дострокове звільнення засудженого) заходи впливу на засуджених. Аналізуючи дію принципу, можна зробити висновок, що він має більш широку дію за колом осіб, за предметом дії принципу та обсягом засобів реалізації цього галузевого принципу (включає інститут заходів примусу та інститут стимулювання засуджених).

У Російській Федерації принцип, що аналізується, також має свій аналог, але з більш складною назвою та структурою. Так, як принцип кримінально-виконавчого права у ст. 8 Кримінально-виконавчого кодексу Російської Федерації (далі — КВК РФ), введеного в дію 1 липня 1997 р., законодавцем був заявлений принцип раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених і стимулювання їх правослухняної поведінки.

За думкою російського законодавця, змістом даного принципу стало закріплення у кримінально-виконавчому законодавстві ідеї про те, що процес виконання покарань — це не відплата за скоєний злочин. Суть ідеї законодавця полягає в тому, що на перше місце була поставлена мета виправлення засуджених разом із попередженням нових злочинів як засудженими, так і іншими особами¹.

¹ Див.: Смирнов С. Н. Принцип рационального применения мер принуждения, средств исправления осужденных и стимулирования их правопослушного поведения при исполнении наказания в виде лишения свободы: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Рязань: Акад. права и упр. Минюста РФ, 2003; Марцев А. И. Специальное предупреждение преступлений. — Омск: Омск. высш. шк. МВД СССР, 1977; Марцев А. И. Общее предупреждение преступлений и его эффективность / Под ред. М. И. Ковалева. — Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1989; Андреев Н. А. Социология исполнения уголовных наказаний. — М.: Права человека, 2001. — С. 38–39.

Підставою закріплення принципу в КВК РФ стало те, що останнім часом (1990–1995 рр.) у пресі та в практиці отримала актуальність проблема стимулювання правомірної (правослухняної) поведінки засуджених¹.

Російські теоретики з моменту включення подібного принципу до системи принципів кримінально-виконавчого права Російської Федерації ведуть запекле обговорення та визначають ті чи інші окремі ознаки, що характерні для розглядуваного принципу.

Треба зауважити, що багато авторів висвітлюють суттєво різні та іноді протилежні погляди з цього приводу, наприклад О. І. Зубков, В. Д. Иванов, А. А. Ігнат'єв, Н. І. Ланкін, М. С. Рибак, В. І. Селіверстов, Є. А. Сиза, Л. В. Смоліна, А. А. Толкаченко, Н. В. Угольникова, І. В. Шмаров та інші вчені. Наведемо їх думки.

О. І. Зубков, коротко розкриваючи зміст усіх принципів кримінально-виконавчого права, окремо не виділяє розглядуваний принцип, однак зупиняється на ньому тільки в рамках розгляду принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань, зазначаючи, що «в залежності від належності засуджених до тієї чи іншої класифікаційної групи до них індивідуально застосовується комплекс заходів примусу, стимулювання їх правослухняної поведінки. Ефективність його застосування залежить від багатьох обставин, зокрема від злагоженості роботи персоналу та його педагогічної майстерності»². Тобто можна зробити висновок, що, за позицією О. І. Зубкова, принцип раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених і стимулювання їх правослухняної поведінки поглинається принципом індивідуалізації та диференціації, є його наслідком та включається в поняття принципу індивідуалізації та диференціації.

За думкою А. А. Толкаченко, також із принципів диференціації та індивідуалізації виконання покарання та поєднання покарання з ви-

¹ Див.: Сиза Е. А. Принцип рационального применения мер принуждения, средств исправления осужденных и стимулирования их правопослушного поведения // Закон и право. — 2008. — № 7. — С. 47.

² Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика конца XIX — начала XXI века: Учеб. для вузов / Под ред. А. И. Зубкова. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Норма, 2006. — С. 17.

правним впливом впливає законодавчо визначений принцип раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених і стимулювання їх правослухняної поведінки. Ця вимога передбачає цілеспрямований підхід до питань виконання покарань, економію заходів примусового впливу з урахуванням конкретних об'єктивних та суб'єктивних факторів¹. В основу диференціації покладені такі принципи кримінально-виконавчого права, як соціальна справедливість, гуманізм, раціональне застосування заходів примусу, засобів виправлення і стимулювання правослухняної поведінки засуджених².

Але, на нашу думку, розглядуваний принцип є самостійним та характеризується взаємозв'язком і взаємозалежністю з іншими принципами кримінально-виконавчого законодавства, оскільки включається у систему взаємопов'язаних принципів у виді логічно обґрунтованого розташування у певному ряді. Зокрема, як сформульований українським законодавцем принцип раціонального застосування заходів примусу та стимулювання правослухняної поведінки засуджених, так і його російський аналог тісно пов'язаний із принципом диференціації та індивідуалізації виконання покарань, оскільки за допомогою нього здійснюється постійне вивчення особи засудженого у процесі виконання покарання, що дозволяє індивідуалізувати застосування до нього різних правових заходів, стимулюючих його поведінку. З цього приводу слід відмітити, що ці принципи є самостійними, переплітаються між собою, але не поглинаються один одним, оскільки використовують різні регулятивні форми впливу на поведінку суб'єктів права. До того ж розгляд названих двох принципів як єдиного спеціального принципу не відповідає діючому законодавству як України, так і Російської Федерації. Тому відносно конкретного засудженого принцип раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених і стимулювання їх правослухняної поведінки має індивідуальний характер, завжди може мати різну схему застосування, тобто торкається особи засудженого у певній формі та диференці-

йованим шляхом у залежності від особливостей індивідуального становища засудженого, його поведінки у процесі виконання-відбування покарання: застосування заходів впливу та отримання певних результатів, застосування системи пільг та заохочень, дисциплінарної практики, інших умов, що впливають на правовий статус особи конкретного засудженого, отже, ці принципи використовують властивості один одного із загальною метою якісного відбування та виконання покарання.

Н. В. Угольникова зосереджує свою увагу на тому, що забезпечення раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених та стимулювання їх правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом можна розглядати як єдиний спеціальний принцип, що відображає особливості цілей та завдань кримінально-виконавчого права, його методів¹. Аналізуючи цю точку зору, слід сказати, що всі галузеві принципи кримінально-виконавчого права відображають особливості його цілей, завдань та методів, отже, це не є характерною ознакою саме цього принципу.

Л. В. Смолина виділяє у загальносформульованому галузевому принципі декілька окремих і стверджує, що принцип раціонального застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених та стимулювання їх правослухняної поведінки — галузевий принцип кримінально-виконавчого права, сутність якого виражається в тому, що при застосуванні заходів примусу необхідно враховувати обставини вчинення злочину, особу засудженого, його попередню поведінку, а накладене стягнення повинно відповідати характеру і ступеню тяжкості скоєного злочину. Принцип стимулювання правослухняної поведінки засуджених — галузевий принцип кримінально-виконавчого права, який виражається в застосуванні заохочувальних заходів, стимулюючих норм, що регулюють зміну умов тримання засуджених у кращий бік².

На думку В. І. Селіверстова та І. В. Шмарова, раціональне застосування заходів примусу закріплено у нормах, що встановлюють

¹ Уголовно-исполнительное право Российской Федерации: Учебник / Под ред. И. Л. Трунова. – М.: Эксмо, 2005. – С. 20–21.

² Там само. – С. 37.

¹ Угольникова Н. В. Уголовно-исполнительное право Российской Федерации: Курс лекций. – М.: ИНФРА-М, 2002. – С. 29.

² Смолина Л. В. Краткий курс по уголовно-исполнительному праву: Учеб. пособие. – М.: Окей-книга, 2008. – С. 13.

відповідальність засуджених, підстави, порядок та умови застосування до них заходів стягнення. При застосуванні цих заходів закон вимагає враховувати обставини вчинення порушення, особу засудженого та його попередню поведінку. Принцип стимулювання правослухняної поведінки не тільки закріплений у КВК, але одночасно відображений і в багатьох нормах закону. Це перш за все заохочувальні норми. Стосовно позбавлення волі важливу роль відіграють стимулюючі норми, що регулюють зміну умов тримання засуджених у кращий бік, зокрема перевід на полегшені умови тримання. Раціональне застосування засобів виправлення передбачає цілеспрямований виховний вплив на засуджених, організацію їх праці, професійного та загальноосвітнього навчання з урахуванням їх типологічних та індивідуальних особливостей. У даному випадку реалізується метод диференційованого та індивідуалізованого психолого-педагогічного впливу на засуджених. Цей метод виходить за межі принципу диференціації та індивідуалізації покарання, але реалізується в суворо зазначених правових рамках¹.

За думкою В. Д. Іванова, розглядуваний принцип означає «еконію» репресій, вибір заходів примусу і засобів виправлення при виконанні покарань з мінімальним каральним змістом. У зв'язку з цим даний принцип знаходить свій прояв у поєднанні заходів заохочення та примусу (стягнень), що застосовуються до засуджених. Він додає: засуджені, що дотримуються умов та порядку відбування покарання, заохочуються, що спонукає їх до закріплення своїх позитивних якостей. І навпаки, засуджені, що виявляють себе з негативного боку, караються, що стимулює їх до зміни своєї поведінки. При цьому раціональне застосування заходів заохочення та стягнення повинно реально відображати ступінь виправлення засуджених на тому чи іншому етапі відбування ними покарання². Цікавою та правильною видається точка зору В. Д. Іванова, що каральні заходи примусу мають не тільки каральний, але можуть мати і стимулюючий ефект для засуджених. До того ж ми підтримуємо тезу В. Д. Іванова відносно необхідності визначення ступеня

виправлення засуджених у залежності від їх поведінки та застосовуваних до них різних заходів впливу, які будуть характеризувати рівень виправлення у процесі виконання покарання та створювати умови для можливості застосування інших, оптимально підходящих правових заходів. Тому вважаємо нагальним створення офіційних методик по застосуванню різних правових заходів впливу до засуджених відповідно до ступеня їх виправлення, яких поки що не існує ні в теорії кримінально-виконавчого права, ні в практиці його застосування.

Є. А. Сиза пропонує взагалі виключити принцип у такій редакції зі ст. 8 КВК РФ: замість галузевого чи спеціального принципу «раціональне застосування заходів примусу, засобів виправлення засуджених та стимулювання їх правослухняної поведінки» на рівні кримінально-виконавчого законодавства слід би закріпити принцип стимулювання, більш конкретний за формою і зрозумілий за змістом. Одночасно це буде означати віднесення принципу стимулювання до категорії загальноправових. В ієрархії принципів принцип стимулювання доцільно закріпити безпосередньо після принципу законності¹.

Слушною є позиція М. С. Рыбака, який пропонує своє суб'єктивне бачення змісту принципу і виділяє два аспекти. Перший аспект складається з того, що всі принципи взаємопов'язані між собою і доповнюють один одного, тому і реалізація їх при виконанні покарання має бути комплексною². Другий аспект складається з того, що ідея стимулювання правомірної поведінки відображена у міжнародних актах.

А. А. Ігнат'єв основну суть принципу, що аналізується, вбачає тільки в реалізації заходів дисциплінарного впливу. Він вважає, що «виконання покарання має органічно поєднувати заходи примусу та заходи заохочення засуджених. Примусові заходи не повинні створювати настрій безвихідності та безперспективності... [у] засудженого, а заохочувальні заходи повинні стимулювати прагнення

¹ Сиза Е. А. Принцип рационального применения мер принуждения, средств исправления осужденных и стимулирования их правопослушного поведения // Закон и право. – 2008. – № 7. – С. 49.

² Рыбак М. С. Уголовно-исполнительное право: Монография. – Саратов: СГАП, 1997. – С. 49.

¹ Уголовно-исполнительное право России: Учебник / Под ред. В. И. Селеверстова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2003. – С. 31–32.

² Иванов В. Д. Уголовно-исполнительное право России: Учебник. – Ростов н/Д: Феникс, 2002. – С. 19.

(потяг) до виправлення... До того ж, і ті, й інші заходи повинні використовуватися раціонально без надмірностей як на одному, так і на другому боці»¹.

Оригінальне положення було сформульоване Н. І. Ланкіним. Його суть виражається в тому, що даний принцип містить не один, а два самостійних принципи: по-перше, принцип раціонального застосування заходів примусу, чи принцип економії примусових засобів; і по-друге, принцип стимулювання правослухняної поведінки засуджених².

Отже, можна констатувати, що порівняно з Російською Федерацією, де частіше зустрічаються опрацювання цього питання, у вітчизняній науковій літературі висвітлення точок зору з цього питання має досить фрагментарний характер.

Розробки, що мають місце в Російській Федерації на сучасному етапі, з одного боку, не зовсім відповідають за схемою принципу, сформульованому в українському кримінально-виконавчому законодавстві, а з іншого — мають вельми дискусійний характер. Аналізуючи думки російських науковців, треба зауважити, що багато з них схиляються до точки зору існування та виокремлення у структурі загальносформульованого принципу декількох окремих принципів (принципу стимулювання, принципу раціонального застосування заходів примусу та принципу поєднання покарання з виправним впливом), що, на нашу думку, видається не зовсім правильним, оскільки принцип має нести в собі ґрунтовну ідею (оптимальне поєднання різних за характером заходів впливу, методів), а не охоплювати декілька принципів. Таким чином, в Україні має бути розроблена та застосовуватися власна та більш сучасна науково обґрунтована концепція принципу раціонального застосування примусових заходів та стимулювання правослухняної поведінки засуджених.

Як вбачається, законодавча редакція принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної

поведінки засуджених хоча і сформульована громіздко, але в ньому відображений головний напрям політики в галузі кримінально-виконавчого права України, де процес виконання покарання розглядається як оптимальне співвідношення правового примусу та заохочення в законодавстві сучасної України — важливий крок забезпечення стабільності та стійкості суспільних відносин. Причому оптимальне співвідношення вказаних елементів впливу в суспільстві визначається конкретно історичними умовами, рівнем розвитку суспільства та політикою держави.

Отже, можна дати таке визначення досліджуваному принципу: *принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки* (ст. 5 КВК України) — це врегульована нормами кримінально-виконавчого законодавства фундаментальна ідея, яка, пронизуючи двоєдиний процес виконання-відбування покарання, оптимально об'єднує два різновиди правових заходів впливу на засуджених: каральні та заохочувальні, які складають особливість змісту цього принципу і охоплюються сферою його дії, реалізується спеціально уповноваженими установами (органами) в передбачені законом строки та у відповідності з цілями кримінального покарання і засобами їх досягнення.

Причому правове заохочення не замінює і не підмінює державний примус, а діє поряд з ним. Тобто зазначені полярні заходи примусу та стимулювання не застосовуються окремо, тим більше незалежно один від одного. Це методологічне положення необхідно враховувати і при розгляді та вивченні примусу та стимулювання як окремих інститутів кримінально-виконавчого права.

З огляду на це нагальним є питання про доцільність більш ґрунтовного дослідження змісту та сутності принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених на сучасному етапі розвитку української держави.

Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ АПРН України (протокол № 6 від 9 вересня 2009 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

¹ Игнатьев А. А. Уголовно-исполнительное право: Учебник. — М.: Новый Юрист, 1997. — С. 11.

² Ланкин Н. И. О принципах уголовно-исполнительного права. Актуальные проблемы государства и права в современный период: Сб. ст. / Под ред. В. Ф. Волочича. — Томск: Изд-во Томск. гос. ун-та, 1998. — Ч. 1. — С. 49.